

V ČASE ODKVĚTÁNÍ

Československo a Jugoslávie v období pozdního socialismu, 1969–1989

Ondřej Vojtěchovský a Jan Pelikán

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Vojtěchovský, Ondřej, 1977–

V čase odkvétání : Československo a Jugoslávie v období pozdního socialismu, 1969–1989 /

Ondřej Vojtěchovský a Jan Pelikán. – Vydání první. – Praha : Filozofická fakulta

Univerzity Karlovy, 2021. – 1 online zdroj. – (Varia ; 87. svazek)

Anglické resumé

Obsahuje bibliografii, bibliografické odkazy a rejstřík

ISBN 978-80-7671-040-5 (online ; pdf)

* 316.323.7 * 327 * 316.72/.75 * 338 * (437) * (497.1) * (048.8)

– socialismus – Československo – 1969–1989

– socialismus – Jugoslávie – 1969–1989

– Československo – zahraniční vztahy – 1969–1989

– Československo – kulturní vztahy – 1969–1989

– Československo – hospodářské vztahy – 1969–1989

– Jugoslávie – zahraniční vztahy – 1969–1989

– Jugoslávie – kulturní vztahy – 1969–1989

– Jugoslávie – hospodářské vztahy – 1969–1989

– monografie

327 – Mezinárodní vztahy, světová politika [15]

Tato kniha vznikla v rámci projektu GAČR, č. 17-26471S, Československo a Jugoslávie v 70. a 80. letech 20. století. Politická, sociální a kulturní interakce a vzájemná reflexe v období pozdního socialismu.

Recenzovali

Dr Slobodan Selinić

Mgr. Vítězslav Sommer, Ph.D.

© Ondřej Vojtěchovský, Jan Pelikán, 2021

© Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2021

Za obsah a jazykovou správnost odpovídají autoři

Všechna práva vyhrazena

ISBN 978-80-7671-039-9 (print)

ISBN 978-80-7671-040-5 (online ; pdf)

Obsah

Úvod	7
I. Dogmatici a revizionisté. Československo a Jugoslávie v prvních měsících normalizace	33
II. Od podezřívavosti k „socialistickému přátelství“	68
III. Po Titově smrti. Československo-jugoslávské vztahy na počátku 80. let	153
IV. Na konci cesty. Československo-jugoslávské vztahy ve druhé polovině 80. let	195
V. K moři do Jugoslávie. Československá turistika a emigrace přes západní hranici SFRJ	237
VI. „Jugoši“. Jugoslávci jako aktéři nelegálního přeshraničního obchodu v ČSSR	273
Závěr	301
Prameny a literatura	309
Summary	321
Rejstřík	327

Úvod

Jestliže Titova Jugoslávie postavila po roztržce se Stalinem v roce 1948 svoji identitu na rozporu s režimy sovětského typu, nenajdeme patrně vhodnější příklad pro vyjádření a porovnání tohoto rozdílu než Československo. Přestože měla moc komunistické strany v obou státech – na rozdíl od ostatních východoevropských zemí – silné, autentické domácí kořeny a nesporně se zakládala na značné společenské podpoře, vydal se na konci 40. let každý odlišným směrem. Jugoslávské komunisty okolnosti přiměly, aby formulovali svoji vlastní specifickou cestu k budování socialismu, zatímco Československo ve všech ohledech poslušně a důsledně následovalo linii určenou Moskvou. Heslo *Se Sovětským svazem na věčné časy a nikdy jinak* se stalo axiomem československého státního socialismu.

Československo představovalo pro Jugoslávii až do roztržky tradičního spojence a přátelskou zemi. V poválečných letech bylo po Sovětském svazu jejím nejdůležitějším zahraničně politickým i ekonomickým partnerem. I s jeho pomocí tak Komunistická strana Jugoslávie (KSJ) plánovala vybudovat v chudé agrární balkánské zemi průmysl a vyškolit pro něj v československých podnicích a školách kvalifikované kádry. Československo, respektive jeho česká část, totiž v Jugoslávii již po několik desetiletí, sahajících ještě do doby před vznikem obou států, platilo za hospodářsky, civilizačně a kulturně vyspělou zemi, která je pro jugoslávské národy vzorem a zdrojem inspirace. Tento stereotyp v komunistickém prostředí ještě doplňoval respekt k československé (české) průmyslové společnosti, ve které dominantní složku představovalo dělnictvo. Československo tak mělo ze všech států tzv. lidové demokracie nejlepší sociální předpoklady pro revoluční změnu v marxistickém smyslu. Po roztržce Tita se Stalinem se KSČ navzdory dosavadnímu přátelství postavila bez zaváhání na sovětskou stranu a ze dne na den vypověděla spolupráci. Bojkot státy sovětského bloku Jugoslávii přivedl do svízelné situace, kterou musela řešit přijetím ekonomické pomoci ze Západu. KSČ se poměrně horlivě účastnila protititovské kampaně. Tito a jeho spolupracovníci následně s určitým zadostiučiněním sledovali, jak některé neaktivnější organizátory této hysterické štvance požírá stalinská mašinerie. Vedoucí funkcionáři KSČ se pak téměř bez výjimky v očích jugoslávských protějšků projevíli jako slaboši a bezzásadoví kariéristé, kteří zradili nejen Jugoslávii, ale především svůj vlastní lid a svou zemi vydali na milost a nemilost sovětské hegemonii. Nejen ve funkcionářském kruhu, ale

i v jugoslávském tisku a jiných veřejných fórech se o Československu psalo a hovořilo jako o příkladu, kam až může klesnout vyspělá země s hlubokou pokrokovou tradicí a silnou uvědomělou dělnickou třídou, jestliže se dostane pod sovětské jařmo. Směs pohrdání vůči neschopným, zbabělým a bezskrupulózním vůdcům a stále trvajících obdivu k civilizační úrovni společnosti charakterizovala přístup Titovy Jugoslávie vůči Československu i po ukončení roztržky až do samotného závěru novotnovské éry, třebaže se od poloviny 60. let alespoň navenek vztahy mezi oběma státy normalizovaly.

Poté, co Jugoslávie začala postupně vytvářet svůj vlastní model socialismu, kritizovala sovětský systém jako *byrokraticko-etatistický* režim. Žádný ze sovětských satelitů přitom nenásledoval sovětský příklad tak důsledně jako právě Československo. Bylo proto mnohem efektnější poměřovat hospodářské i politické úspěchy jugoslávských reforem s výkony kdysi obdivovaného Československa než s poměry u balkánských sousedů nebo v Maďarsku či Polsku. A takové srovnání vyznívalo, alespoň v dobové perspektivě, v jugoslávský prospěch: Dynamicky se rozvíjel průmysl, zatímco Československo trpělo ekonomickou stagnací. V rámci systému samosprávného socialismu se, byť proklamativně, posilovaly demokratické mechanismy a dělnická participace na řízení podniků. V Československu naopak panoval direktivní centralistický způsob řízení, který dělnickou samosprávu, jeden z hlavních historických požadavků dělnického hnutí, vylučoval. V Jugoslávii také byly nastaveny mnohem širší mantinely pro tvůrčí svobodu; byla opuštěna doktrína socialistického realismu a nepřesvědčivé malování reality na růžovo. Ve sféře umění se vytvořil prostor pro svobodnou kreativitu a kritickou reflexi. Levicoví, s komunistickou stranou spojení tvůrci se směli chopit expresivních a abstraktních výrazových prostředků a navázat tak na odkaz meziválečné avantgardy. V Československu se mezitím kultura stalinistické zátěže zbavovala jen pozvolna a musela přitom opakovaně čelit nepřizní politických instancí.

Ovšem i pro československé komunisty sloužila Jugoslávie jako referenční rámec pro posouzení vlastních stanovisek a výkonů. Nejen v úzkém okruhu nejvyšších funkcionářů nebyly v KSČ pochyby o tom, na jakou stranu se ve sporu mezi Moskvou a Bělehradem postavit. Kromě stalinistické logiky, podle které má Moskva a vůdce světového proletariátu Stalin vždycky pravdu, k tomu přispěly i praktické úvahy: Bez Sovětského svazu nemohlo malé Československo nejen budovat socialismus, ale ani obstát na mezinárodní scéně – SSSR garantoval jeho předmnichovské hranice a byl jedinou spolehlivou záštitou proti možnému německému revanšismu. Mimoto však, navzdory respektu vůči statečnému boji jugoslávských partyzánů, se českoslovenští komunisté poněkud spatra dívali na přílišné sebevědomí svých jugoslávských soudruhů, kteří v poválečných letech nezřídka mentorovali ostatní komunistické strany, včetně KSČ, z radikálních pozic.

Jugoslávské *avanturistické* a *levičácké* manýry připisovali povstaleckému charakteru jejich komunistického hnutí a celkové nevyzrálosti jugoslávské strany, v níž místo dělnické třídy mají rozhodující slovo maloměšťáctí intelektuálové opírající se o zaostalé venkovské obyvatelstvo, z kterého se rekrutovala velká část partyzánských bojovníků. Neloajalita vůči Sovětskému svazu pro ně byla projevem anarchistických sklonů a neschopnosti pochopit mezinárodní rozměr socialistického revolučního projektu: Bez jednoty, kterou zajišťuje jediná socialistická velmoc a vítěz ve válce nad fašismem, nemůže žádná malá země budující socialismus obstát. Pokud takto postupovala, bylo to v očích Čechoslováků buďto výrazem pošetilosti, nebo, jak tvrdily rezoluce Informbyra, vědomou zradou. Později přibyl k averzi vůči *titovcům* ještě další důvod. Stalinistická fáze režimu KSC byla spojena a do značné míry určována protititovskou kampaní. Odsouzení národních cest k socialismu jako triku titovských imperialistických agentů vedla k politice sovětizace. Na protititovské kartě stála rovněž vykonstruovaná obvinění v čistkách a politických monstrprocesech. Proto se po roce 1955 vedení KSC a také nemalá část jejího funkcionářského kádru i členstva zdráhala přiznat, že kampaň proti Jugoslávii byla neopodstatněná. Zpochybnilo by to totiž samotné základy režimu a narativ, o který opíral svoji legitimitu.

Těmto kruhům tak přišlo velmi vhod opětovné zhoršení vztahů mezi Moskvou a Bělehradem v roce 1958, během něhož sovětsí ideologové odsoudili tzv. jugoslávský revizionismus. Mohly tak poukazovat na negativní či problematické dopady jugoslávských reformů a tím tak hájit svoji vlastní, pravověrnou politiku. Ze stejného důvodu ovšem reformně orientovaní českoslovenští komunisté kritizující pomalý proces destalinizace sledovali Jugoslávii se zájmem jako možný zdroj inspirace. Navíc jistě nemalé části československé společnosti bezesporu imponoval úspěšný Titův vzdor Stalinovu hrubému nátlaku, který příkře kontrastoval se servilitou vlastního stranického vedení. Jugoslávie tím potvrzovala pověst svobodomyšlného nepoddajného lidu, která byla v českém prostředí živá od 19. století. Prostor pro studium jugoslávských zkušeností poskytlo urovnání vztahů mezi oběma státy koncem první poloviny 60. let. Zájem vyvolávaly samosprávné principy v hospodářské i politické sféře a také zavádění tržních mechanismů do ekonomiky. Velkou pozornost české a slovenské společnosti také přitahovala jugoslávská kulturní tvorba a badatelské zaměření společenských věd. I když ne vždy byly československé reakce na jugoslávský experiment zcela pozitivní, na místo dřívější apriorní ideologicky předpojaté kritiky a ignorance se součástí mocensky tolerovaného mainstreamu stala věcná, nezaujatá analýza a percepce jugoslávské reality, která hrála roli v úvahách o vlastních reformních krocích. V předvečer pražského jara se tak Jugoslávie v československém prostředí zbavila stereotypu chudé balkánské země, která sice vyvolává sympatie a je považována za přátelskou bratrskou zemi,

ale jinak má málo co nabídnout. Naopak role se vyrovnaly, či dokonce to byla Jugoslávie, od které se mohlo Československo mnohé naučit.

Tyto tendence dosáhly vrcholu během krátkého a překotného období pražského jara a částečně též několika měsíců mezi sovětskou okupací a nástupem normalizace. Zejména v době zesíleného tlaku Moskvy na Dubčekovo vedení se ve veřejném prostoru objevovaly paralely k Jugoslávii a její schopnosti se hegemonistickému nároku Moskvy postavit. *Rudé právo* tak v předvečer 20. výročí rezoluce Informbyra tučným písmem citovalo J. B. Tita, že „dobré hospodářské a zahraniční styky a společný boj v boji proti imperialismu, za zachování míru, neznamena, že musíme mít stejné metody a způsoby ve výstavbě socialismu“.¹ V samotný den výročí pak přineslo pasáž z jugoslávského stranického časopisu, „i když to zní paradoxně, rok 1948 byl rokem velkého neštěstí, ale svými výsledky také rokem silného podnětu k demokratizaci a humanizaci socialismu“.² A *Literární listy* v analyticky zaměřeném článku zdůrazňovaly „odhodlání Jugoslávie nepřipustit zásahy do vlastních záležitostí“.³ Titova návštěva Prahy jen několik dní před sovětskou okupací pak v paměti společnosti utkvěla jako výraz solidarity a podpory jugoslávského vůdce československému obrodnému procesu.

V československé veřejnosti přitom zůstalo nepovšimnuto, že Tito sám se vyjadřoval nanejvýš opatrně. Interně pak Dubčekovi radil, aby si s Moskvou nezahrával. Jeho vystupování v Praze odráželo ambivalentní postoj, který vedoucí funkcionáři Svazu komunistů Jugoslávie vůči pražskému jaru zaujímal. Dávno totiž už přestali usilovat o to, aby získali v zemích sovětského bloku následovníky. Mimořádná, unikátní pozice na Sovětském svazu nezávislé socialistické země lavírující mezi Západem a Východem jim totiž naprosto vyhovovala. Úspěch československého reformního hnutí mohl toto její postavení potenciálně oslabit. Navíc československý obrodný proces směřoval v liberalizaci mnohem dále než stávající jugoslávský model socialismu. Jugoslávie by tak v případě úspěchu československé reformy i v tomto směru přišla o svou výlučnost. Kromě toho se však vedoucí jugoslávští komunisté měli důvod obávat, že by mladší a radikálnější československé hnutí mohlo destabilizovat i poměry v samotné Jugoslávii. Tito a jeho spolupracovníci si v žádném případě nepřáli a nehodlali připustit, aby byl jakkoliv zpochybněn mocenský monopol komunistické strany, k čemuž události v Československu zřejmě směřovaly. Demokratizaci zdola, jak ostatně ukázalo i vypořádání se se studentskými protesty v Jugoslávii

---

1 *Rudé právo*, 27. 6. 1968, s. 7, Sjezd jugoslávských odborů. Prezident Tito promluvil k delegátům.

2 *Rudé právo*, 28. 6. 1968, s. 6, Jugoslávský Komunist k výročí Informbyra.

3 *Literární listy*, 27. 6. 1968, s. 10–11, Osvald Machatka, Po dvaceti letech. Svaz komunistů Jugoslávie a demokracie.

v červnu 1968, nemohlo ani jugoslávské vedení akceptovat. Přesto však byl obraz spojence pražského jara a kritika sovětské intervence pro Jugoslávii výhodný a Titova mocenská skupina jej propagandisticky využívala jak směrem k vlastní veřejnosti, tak vůči zahraničí. Dovoloval totiž Titův stát nadále prezentovat jako zásadového odpůrce zasahování do vnitřních záležitostí jakékoliv země ze strany velmocí a fakticky tak nadále bránil i nezávislou pozici Jugoslávie.

Tématem této knihy jsou jugoslávsko-československé vztahy v období chronologicky vymezeném nástupem normalizace na jaře 1969 a politickými změnami v Československu na přelomu let 1989 a 1990. Přestože se jedná o dva historické milníky československých dějin, má toto ohraničení své opodstatnění i pro vývoj v Jugoslávii. Na přelomu 60. a 70. let totiž i v této zemi přecházel státně socialistický systém do další fáze svého vývoje. Jeden z podnětů k této změně představovaly i události v Československu. Porážka pražského jara a tím i konec nadějí, že socialismus (sovětského typu) lze skloubit s demokracií, měly dopad na socialistický projekt v globálním měřítku. V Jugoslávii vedly liberalizační proudy do defenzivy, a zároveň zavedly příčinu k opětovnému upevnění mocenských mechanismů kontroly společnosti a direktivního způsobu rozhodování na úkor iniciativ vycházejících zdola.

V československém případě je těžké najít v posledním dvacetiletí existence státního socialismu zásadnější předěl. Ani Gorbačovův nástup a zahájení perestrojky, v československém kontextu tzv. přestavby, nepředstavuje, na rozdíl od SSSR, zásadní mezník. Změny v druhé polovině 80. let prováděli stále titíž lidé, kteří se k moci dostali na začátku normalizace jako likvidátoři pražského jara. Z dobového pohledu také tyto změny byly vnímány jako vnucené, neochotně realizované, a tedy jako málo efektivní a nepřesvědčivé. Období normalizace tak v zásadě skončilo až v listopadu 1989. Naopak v Jugoslávii jistě znamenal důležitý historický moment skon Josipa Broze Tita v květnu 1980. Po jeho smrti se Jugoslávie bezesporu začala měnit pod tíhou nových, do té doby potlačovaných problémů. Propukly nacionálně motivované protesty v Kosovu a Jugoslávii zasáhla otevřeně ekonomická krize. Zároveň se významně začal uvolňovat veřejný prostor a sílily opoziční proudy. Dalším mezníkem byl mocenský nástup Slobodana Miloševiče v roce 1987, který narušil post-titoistický status quo. V případě Jugoslávie událost uzavírající tuto historickou epochu přišla o několik týdnů později než v Československu. Byl jím odchod slovinské stranické delegace z XIV. sjezdu Svazu komunistů Jugoslávie (SKJ) v lednu 1990, který odstartoval proces vedoucí nakonec k rozpadu socialistické federace.

S vědomím těchto specifíků můžeme hovořit v případě obou států o období, které společně nazýváme pozdním socialismem. Termín pozdní socia-

lismus se pro evropské státně socialistické režimy používá celkem běžně. Pro země sovětského bloku se jím obvykle míní epocha od poloviny 60. do poloviny 80. let, tedy tzv. brežněvovská éra, končící nástupem perestrojky.⁴ Tuto dobu nejen v SSSR, ale i ve většině zemí jeho mocenského bloku, charakterizovala oproti předchozím fázím vývoje státního socialismu stabilita čili relativní neměnnost politických, ekonomických i společenských poměrů, která byla s negativní konotací retrospektivně označena za stagnaci (*zastoj*). Na rozdíl od stalinské i chruščovovské éry státně socialistický systém pozbyl revoluční vitalitu, utopickou vizi budoucnosti a ve výrazně menší míře projevoval schopnost mobilizovat pro tyto cíle autentickou masovou podporu ve společnosti. Oslavné přísliby zářné budoucnosti nahradily skromnější a reálnější cíle. Politika strany a státu se začala více orientovat na růst životní úrovně, takže i v socialistických zemích zpravidla, i když ve srovnání s vyspělými západními zeměmi s velkou rezervou, můžeme hovořit o vytvoření konzumní společnosti či společnosti masové spotřeby. Neustálé změny a krajní nasazení vystřídal ve společnosti pocit životních jistot, které občanům garantují stálé zaměstnání, bydlení, zdravotní péči a sociální zabezpečení. Součástí této stability byla také neměnnost politických struktur zosobňovaná petrifikovaným složením stárnoucí stranické oligarchie. Ta přitom opět v kontrastu s předchozím vývojem nevyžadovala od obyvatelstva nic více než vnějšíkové projevy loajality systému a dodržování politických rituálů. Vládnoucí elita tak prakticky přestala usilovat o vnitřní ztotožnění každého člověka s vládnoucí ideologií a o ovládnutí soukromé sféry jeho života, což se projevilo mimo jiné právě v uznání nároku na uspokojování konzumních potřeb. Relativně malá byla míra kontroly a represe. I když se většinou oproti chruščovovskému období *Tání* represe opět zvýšila, nevrátila se již k masovým a excesivním formám stalinských let. Ať již se zdůrazňuje hrozba skutečné nebo potencionální represe či role „společenské smlouvy“, kdy občané v procesu pomyslného vyjednávání vyměňují politickou loajalitu za určité koncese ze strany moci, byla převládajícím modelem chování ve společnosti konformita (dodržování ritualizovaných projevů souhlasu jako byla účast ve volbách, často jen formální členství v masových organizacích a stejně formální účast na schůzích apod.). Poměrně široce nastavené mantinely však zároveň občanům dovolovaly rozvíjet širokou škálu aktivit, které ne vždy musely souznívat s oficiální politickou doktrínou. Jakkoliv i někteří doboví pozorovatelé pojmenovávali tento stav kriticky jako stagnaci a vyprázdnění významového obsahu vládnoucí ideologie, nevnímali jej jako krizi, která by měla vést k sa-

---

4 Jurčák, A., *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: poslední sovětská generace*, Praha 2018; Klumbyte, Neringa – Sharagutdinova, Gulnaz (eds.), *Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964–1985*, Lanham 2013, úvodní kapitola *What Was Late Socialism?*, s. 1–14.

motnému zániku systému. Naopak, tento systém se jim jevil jako určité bezčasí, které může trvat v podstatě věčně.⁵ Proto je i termín pozdní socialismus nutně retrospektivní, jelikož málokdo mohl očekávat, že se jedná o pozdní, poslední, i když z hlediska lidského života časově relativně dlouhé období.

Je nasnadě, že tato charakteristika pozdního socialismu se ve většině ohledů vztahuje také k realitě československé normalizace. Její využití pro Jugoslávii však samozřejmě není. O Jugoslávii se v kontextu širšího fenoménu státního socialismu hovořilo až donedávna spíše výjimečně. Dejan Jović například ve své známé knize *Jugoslávie – stát, který odumřel* spíše zdůrazňuje rozdíly, které tento stát v jeho pozdní fázi odlišovaly od zemí východního bloku.⁶ Několik pokusů analyzovat vývoj v Jugoslávii v těchto širších souvislostech pochází až z relativně nedávné doby.⁷ Editoři publikace *The Crisis of Socialist Modernity* tak například konstatovali, že jak Sovětský svaz, tak Jugoslávie v 70. letech procházely velmi podobným vývojem *krize socialistické modernity*, aniž by si této krize byli její současníci vědomi. Domnívají se, že právě v tomto desetiletí, kdy se zdánlivě takřka nic neměnilo, leží počátek pozdějšího zániku obou socialistických režimů. Latentní problémy v hospodářské i politické sféře totiž oba státy dovedly jen korigovat a odsouvat, k jejich řešení či překonání však již tehdy postrádaly potřebnou vitalitu.⁸

Vedle tohoto základního rámce však Jugoslávii bez pochyby spojovaly se státy východního bloku další znaky, přičemž její srovnání s populačně podobným Československem se nám zdá více příhodné než komparace se socialistickou supervelmocí. Po reformně tvořivém a optimistickém období šedesátých let také v této jihovýchodoevropské zemi nastal obrat k autoritativnějšímu stylu vládnutí. Liberalizační i neortodoxní levicové názory musely vyklidit pole, jejich nositelé byli odstraněni z politických funkcí a v některých případech došlo i na soudní persekuce. Místo nežádoucích iniciativ zdola, které šlo těžko kontrolovat, se uplatnily administrativní postupy. Na rozdíl od Československa, které se po odsouzení *krizového vývoje* jakékoliv systémové změně bránilo, ovšem Jugoslávie dále decentralizovala a precizovala svůj systém socialistické samosprávy. Tyto úpravy, které se ukázaly o deset či patnáct let později jako určující, však v době svého vzniku na podstatě mocenských vztahů nic neměnily. Tou zůstávala diktatura ko-

---

5 Jurčák, A., *cit. d.*, úvodní kapitola: Pozdní socialismus: věčný stát, s. 13–52.

6 Jović, D., *Jugoslavija, država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeļeve Jugoslavije, 1974–1990*, Zagreb 2003.

7 Calic, M.-J. – Neutatz, D. – Obertreis, J. (eds.), *The Crisis of Socialist Modernity: The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*, Göttingen 2011; Zjevně inspirována prací Alexeje Jurčaka je kniha Ljubice Spaskovské o „poslední jugoslávské generaci“: Spaskovska, Lj., *The last Yugoslav Generation: The Rethinking of Youth Politics and Cultures in Late Socialism*, Manchester 2017.

8 Calic et. al., *cit. d.*, Introduction, s. 9–27.

munistické strany a doživotně i jejího vůdce Josipa Broze Tita. Personálně se jugoslávská stranická oligarchie proměňovala více než v Československu. Osobnostní i politický profil jejích členů však byl v mnoha ohledech srovnatelný. Vedoucí kruhy po čistkách opustily i některé charismatické osobnosti. Jejich pozice častokrát zaujali suchopární byrokraté, kteří byli sice vzdělanější a kultivovanější než většina československých normalizátorů, jejich schopnost získat si širší popularitu a respekt ve společnosti však byla obdobně iluzorní. V tomto prostředí tak ještě více vynikl již neodvratně stárnoucí Tito, který až do konce života tuto charismatickou stránku režimu sám personifikoval. V Jugoslávii taktéž docházelo, i když v jiné míře a specifické podobě, k zevšednění a vyprázdnění symbolů a rituálů vládnoucí moci. Jugoslávský socialismus ztrácel v populaci autentickou podporu, zmenšovalo se ztotožnění s jeho ideologií a cíli. Společnost se stávala apolitickou, upadal její zájem o účast na veřejných záležitostech, vytrácela se víra ve schopnost systému poradit si s palčivými problémy, i když ty byly zpravidla odlišné než ty v Československu (nezaměstnanost, společenská a regionální nerovnost). Rostlo přesvědčení, že upřímná angažovanost se nevyplácí, jelikož upozorňovat na problémy může být vnímáno jako státu nepřátelský akt. Politické funkce přitahovaly kariéristy a prospěcháře, o jejichž upřímné víře v socialismus šlo vážně pochybovat. Za předstíranou ideologickou oddaností kvetl nepotismus a korupce.⁹ Obdobný jako v Československu a dalších zemích bloku byl rovněž obrat k soukromé sféře, k rodinnému životu a k budování jejího materiálního blahobytu. Také jugoslávská společnost přecházela v 70. a 80. letech v některých vyspělejších regionech a prostředích ke spotřebnímu stylu života. Tomu napomáhala i politika státu usilující o zvyšování životní úrovně, třebaže některé složky populace a některé regiony jí zůstávaly ještě takřka nedotčeny.

Naše kniha však není komparativní analýzou. Jejím hlavním cílem je zmapovat a analyzovat vztahy Jugoslávie a Československa v uvedeném éře, a to, pokud možno, v širokém kontextu nejen politických, ale i společenských a kulturních souvislostí. Jestliže se pozdní socialismus vyznačoval zmasověním řady sociálních fenoménů, dotkl se tento trend i přeshraničních kontaktů. Zároveň mnohé společenské fenomény posílily v této době svůj transnacionální rozměr. Pohyb obyvatelstva, turismus, pracovní migrace, ale i šíření informací prostřednictvím médií stíraly bariéry mezi jednotlivými státy. Docházelo k mnohem větší cirkulaci vědění, kulturních a popkulturních trendů než kdykoliv do té doby. Naším úmyslem tak bylo

---

9 Tuto realitu však dosti otevřeně zobrazovaly dobové jugoslávské filmy, jako například i v Československu promítaný film Bogdana Žižice *Dům* (Kuća) z roku 1975. Tento chorvatský režisér i ve svých dalších snímcích tepal nešvary jugoslávské reality, avšak vždy důsledně z perspektivy socialistických morálních hodnot.

ukázat, v jakých všech sférách se Československo a Jugoslávie setkávaly, jak se vzájemně poznávaly a jak se vzájemně ovlivňovaly.

Páteří našeho výkladu nutně zůstaly vztahy v mezistátní a politické rovině. Ty totiž vytvářely celkový rámec a vymezovaly prostor, v kterém se mohly odvíjet kontakty i ve společenském kontextu. Při psaní této knihy nás předně zajímalo, jakou úlohu Jugoslávie hrála v uvažování normalizačního establishmentu, jak se utvářela rozporuplná, a přesto navenek celkem konzistentní politika vůči tomuto státu. Jak dále ukazujeme, Jugoslávie totiž víc než jakýkoliv jiný socialistický i kapitalistický stát zosobňovala pro normalizační garnituru vážný problém. V československé kolektivní paměti byla gesta solidarity a přátelství ze strany Jugoslávie (poněkud neoprávněně) zapsána jako jeden z důležitých momentů pražského jara. Tak ji vnímali jak stoupenci, tak odpůrci obrodného procesu. Kromě toho si však normalizační garnitura byla vědoma, že Jugoslávie jako stát rozvíjející jiný, alternativní socialistický systém, navíc z dobové perspektivy úspěšně, její politice nastavuje nelichotivé zrcadlo. Jugoslávie byla fakticky bytostným antipodem československé normalizace. Chtěl-li tedy normalizační režim obstát a získat vnitřní i vnější legitimitu, musel s Jugoslávií pomyslně soutěžit, poměřovat se s ní a ukázat, že československá cesta nastoupená v dubnu 1969 má ve srovnání se svým jugoslávským protějškem nepopíratelně pozitivní výsledky. Na druhé straně, jak dále ukážeme, nutily různé faktory Husákovo vedení k tomu, aby si k Jugoslávii našlo cestu a mělo s ní – přes její postoj k československým událostem roku 1968 – korektní vztahy. *Pěstování přátelství s jugoslávskými soudruhy* pak mělo zpětně československou veřejnost přesvědčit, že Tito byl vlastně vždy na Husákově straně. Vztah k Jugoslávii tak považujeme za jeden z důležitých pilířů, na kterých stál nesnadně konstruovaný diskurs československé normalizační moci.

Jugoslávie naopak vztahům s Československem nemusela přikládat takovou důležitost. V hierarchii mezinárodních vztahů stála nepoměrně výše. Jako suverénní stát a přední člen hnutí nezúčastněných si vědomě budovala takovou pozici, aby jednala jako rovný s rovným s nejmocnějšími státy světa. Československo naopak pro ni představovalo nesuverénní stát, sovětský satelit, jehož vládnoucí moc byla navíc instalována zvenčí, a to prostřednictvím hrubého velmocenského nátlaku a vojenské okupace. Přesto Husákovo Československo patřilo ve srovnání s ostatními sovětskými satelity k důležitějším partnerům Jugoslávie. Jednak bylo klíčovým hospodářským partnerem; po celé dvacetiletí se nacházelo mezi čtyřmi či pěti státy, s kterými Jugoslávie měla největší obchodní výměnu, a objem obchodu s Československem až do poloviny 80. let neustále rostl. Byly tu však i důvody politické. Žádný jiný stát sovětského bloku ani v této době nestál Jugoslávii za to, aby se s ním poměřovala. Československý rozvinutý socialismus však ano; netrpěl vážnými ekonomickými problémy a v naplňování svých cílů v růstu životní

úrovně se zdál úspěšný. Oproti původnímu očekávání se mu podařilo situaci po politické krizi let 1968 a 1969 stabilizovat. Opoziční hlasy a aktivity disentu se jevily jako marginální, bez dopadů na širší společnost. Jakkoliv se ještě více než v předchozí dekádě obracely zraky jugoslávských občanů směrem k Západu a situaci ve své zemi a své životní podmínky poměřovaly se standardy vyspělých západoevropských zemí, udržoval si i ohled na někdejší československý vzor jistou setrvačností. Občané Jugoslávie, zejména ti s větším rozhledem, si jistě uvědomovali své výhody oproti obyvatelům Československa, nemluvě o dalších sovětských satelitech. Svoboda cestování, nepoměrně liberálnější poměry ve veřejném životě, otevřenost vůči Západu i mnohem menší ideologický dohled patřily k přednostem jugoslávského samosprávného socialismu. Ovšem otázka, jak je možné, že dogmatický rigidní *byrokraticko-etatistický* systém je v Československu přesto v řadě ohledů úspěšnější, že dokáže rovnoměrněji a spravedlivěji distribuovat sociální a materiální vymoženosti, zůstávala neodbytně přítomna. V naší knize jsme se proto pokusili také analyzovat tento ambivalentní vztah mezi dvěma odlišnými státně socialistickými režimy a ukázat, jak u každého z nich v *čase odkvétání* ovlivňoval jejich vlastní identitu.

Šest či sedm let před vydáním této knihy její autoři mezi sebou diskutovali o podobě a charakteru textu, který by měl co možná nejkomplexněji zmapovat poslední dvě dekády bilaterálních kontaktů Československa a Jugoslávie. Oba již tehdy měli s výzkumem příbuzné problematiky početné zkušenosti. Starší z nich se věnoval různým aspektům relace mezi Prahou a Bělehradem ve třech monografiích, zaměřených na události let 1945–1949, 1953–1956 a 1968–1969.¹⁰ Mladší publikoval rozsáhlou, v zahraničí přeloženou knihu o jugoslávské emigraci působící v Československu po roce 1948.¹¹ Výkladový rámec těchto, převážně o archivní dokumentaci opřených monografií chronologicky ohraničovaly polovina let čtyřicátých a počátek let sedmdesátých. Výsledek početných úvah autorské dvojice nakonec ovlivnilo několik dosti různorodých okolností. Oboustranným autorským zájmem bylo vyhnout se tradiční, dnes již poněkud retrográdní podobě do značné míry vykostěné vědecké rozpravy o vztazích Československa s některým evropským státem, ve které se výklad omezuje pouze na kontakty povahy politické, někdy i jen diplomatické. Oba autoři přitom v žádném případě neměli v úmyslu se této zásadní tematické rovině vyhýbat. Velmi dobře věděli, že kvalita kon-

10 Pelikán, J., *Hospodářská spolupráce Československa s Jugoslávií v letech 1945–1949*, Praha 1990; Týž, *Jugoslávie a východní blok 1953–1958*, Praha 2001; Týž, *Jugoslávie a pražské jaro*, Praha 2008.

11 Vojtěchovský, O., *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu*, Praha 2012.

taktů v politické sféře určuje kontext i charakter velké části dalších podob formalizované spolupráce i víceméně spontánně vzniklých a živelně se rozvíjejících styků. Chtěli ji však též doplnit o analýzu kontaktů kulturních, turistických, pracovních, čili takových, které zasahují do širokých společenských souvislostí. Měli mj. v plánu zachytit každodennost osudů osob, které se dostávaly v druhé zemi během pracovních či turistických pobytů v Československu či rekreace na Jadranu do konfliktu se zákonem. Předmětem komplexní analýzy se měl stát i široký okruh okolností spojených s realizací stavebních zakázek jugoslávskými firmami v ČSSR, ale i třeba osudů ne zcela mizivého počtu občanů obou federací, kteří v této době spolu uzavřeli smíšená manželství. Plánovali také postihnout a vysvětlit obrysy vzájemného vidění, reflexe reality Titova režimu, mj. samosprávného socialismu a národnostní situace v různých sférách československé společnosti, a naopak odraz normalizační každodennosti v Jugoslávii.

Oba badatelé zároveň stáli před dilematem, v jakém časovém rámci mají tyto fenomény zkoumat. Opatrnost a uvážlivost vybízela k volbě kratšího časového úseku, tedy vzhledem k vědeckému poznání této problematiky nejspíše k analýze vývoje v 70. letech, nebo ještě lépe pouze v první polovině této dekády. Autoři by tak plynule navázali na výsledky dosavadního, tedy především vlastního výzkumu dané problematiky a omezili by výklad doposud málo známé materie na chronologicky relativně krátké období. Nakonec však převládla ambice analyzovat a prezentovat politický a společenský vývoj spojený se vztahy Československa a Jugoslávie v delší časové, dvacetileté perspektivě ohraničené dvěma nespornými dějinnými mezníky, kterými na počátku byla definitivní likvidace pražského jara (a současně nástup normalizace) a na konci rozpad východního bloku, respektive zhroucení levicového autoritativního režimu v ČSSR.

Jejich rozhodnutí ještě ovlivnila tušená predikce preferencí posuzovatelů, kteří zpracovávají posudky pro grantové agentury. Autoři (v tom okamžiku ještě pouzí navrhovatelé) došli k ryze spekulativnímu závěru, že větší šanci uspět mají projekty s větším časovým i tematickým záběrem. Směřovaly-li jejich úvahy správným směrem či nikoliv, je dnes zcela lhostejné. Projekt získal v roce 2016 podporu Grantové agentury České republiky. Oba autoři jsou za to velmi vděční. Bez ní by nemohli se zkoumáním zvolené problematiky ani začít.

Věc ovšem měla, jak to již v životě obvykle bývá, vedle líce také rub. Autoři jeho nástrahy při přípravě projektu rozpoznali, nicméně komplikace s ním spojené poněkud podcenili. Ukázalo se, že řešení všech důležitých a důležitějších otázek a problémů spojených s vývojem československo-jugoslávských vztahů mezi léty 1969 a 1989 v relativně krátkém časovém úseku tří let, respektive – při prodloužení této donátorem určené doby – čtyř a půl roku, ve kterém musel být výzkum dokončen a v podobě vědecké

monografie prezentován, představuje pro pouze dvoučlenný autorský kolektiv úkol nadmíru obtížný. Jako klíčové se v tomto ohledu ukázaly tři komplikace. Autoři si byli vědomi toho, že problematika vztahů Československa a Jugoslávie v posledních dvou dekadách existence bipolárně rozděleného světa doposud stála zcela stranou zájmu historické vědy, ale i historizující publicistiky a že tedy v tomto ohledu nebudou mít na co navazovat, ani se o co opřít. Nedocenili však obtíže vyplývající z aktuálně existujícího, tedy velmi nízkého, ne-li minimálního stupně vědeckého poznání vnitřní a zahraniční politiky Československa a Jugoslávie ve zvolené historické etapě a stejné úrovni výsledků odborného zkoumání společenského, kulturního i ekonomického vývoje obou států v této době. Výčet sekundární literatury věnující se byť třeba jen vzdáleně při zkoumání tohoto období problémům, které významněji korelují s vývojem spolupráce Titova a Husákova režimu, vskutku není dlouhý.¹²

---

12 Většina dosavadního výzkumu normalizačního období v Československu se soustředila buďto na studium represe, disentu a opozice, nebo na společenské proměny a vztah moci a společnosti. Oproti tomu analýza mocenských vztahů ve vládnoucích kruzích a v politickém systému vůbec se dosud nacházela stranou zájmu. Výjimku představují v zásadě jen dvě studie mapující počátek a konec tohoto období: Doskočil, Z., *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*, Brno 2006 a Štefek, M., *Za fasádou jednoty. KSČ a SED po roce 1985*, Červený Kostelec 2004. Zohlednit jsme bohužel již nemohli krátce před dokončením rukopisu této knihy vydaný IV. svazek Dějin KSČ: Kocian, J. – Pažout, J. – Vilímek, T. – Balík, S. – Hloušek, V., *Dějiny Komunistické strany Československa, IV, 1969–1993*, Praha 2021.

Podobně málo jsou sledovány zahraničně politické souvislosti normalizačního režimu v Československu a jeho zahraniční politika. Z nečetných titulů nesoustavně sledujících toto téma zmiňme např. Řezník, M. – Rosenbaum, K. (eds.), *DDR und ČS(S)R 1949–1989. Eine Beziehungsgeschichte am Anfang*, München 2012; Stehlík, M. – Sprengnagel, G. M. (eds.): *Kreiského éra v Rakousku a období normalizace v ČSSR*, Praha 2013. Pro kontext celého východního bloku pak: Bílý, M., *Varšavská smlouva 1969–1985: vrchol a cesta k zániku*, Praha 2016; Týž, *Varšavská smlouva 1985–1991: dezintegrace a rozpad*, Praha 2021.

Ani v případě bývalé Jugoslávie není období 70. a 80. let historiografií dosud komplexně zpracováno. Opiřt se můžeme více méně jen o dobové studie západní politologické literatury, která pochopitelně mohla využívat jen tehdy veřejně dostupné zdroje. Např. Burg, S. L., *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia. Political Decision Making since 1966*, Princeton 1983; Cohen, L. J. – Warwick, P., *Political Cohesion in a Fragile Mosaic. The Yugoslav Experience*, Boulder, Colorado 1983; Cohen, L. J., *The Socialist Pyramid. Elites and Power in Yugoslavia*, Oakville 1989; Ramet, P., *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1963–1983*, Bloomington 1984; Ramet, P. (ed.), *Yugoslavia in the 1980s*, New York 1985; Lydall, H., *Yugoslav Socialism Theory and Practice*, Oxford 1986; Lydall, H., *Yugoslavia in Crisis*, Oxford 1989; Allcock, J. B. – Horton, J. J. – Milivojević, M. (eds.), *Yugoslavia in Transition. Choices and Constraints*, New York – Oxford 1992. Novější studie podobně jako v případě Československa pokrývají větší dílčí témata, i když mnohem více se soustřeďují také na analýzu mocenských struktur, v jejichž rozhodování a myšlení se mimo jiné spatřuje jedna z příčin rozpadu SFRJ. Např. Jović, D., *Jugoslavija. Država koja je odumrla. Uspón, kriza i pad Kardaševljeve Jugoslavije (1974–1990)*, Zagreb 2003. Mnohem více autorů zkoumajících dějiny Jugoslávie než specialistů na československou normalizaci a státní socialismus obecně se také zaměřuje na mezinárodní

Tento handicap nemohly zásadnějším způsobem kompenzovat ani poznatky vzešlé z analýzy publikovaných pramenů. Vztahy mezi Jugoslávií a Československem nepředstavovaly v celém sledovaném období fenomén, který by významněji ovlivňoval politickou, sociální či snad dokonce mezinárodní situaci, nebo by jakkoliv zásadněji vybočoval ze standardních relací Prahy a Bělehradu s jinými evropskými státy. Jako nosné téma nepřitahovaly zájem publicistů, ale – s časovým odstupem – ani autory memoárové produkce. V českém a slovenském prostředí klasická memoárová produkce vztahující se k normalizační éře vytvořená aktéry exponovanými ve vysokých a vyšších exekutivních funkcích fakticky neexistuje. Pokud již byla sepsána a vydána, pak je její informační hodnota, nejen pro poznání mezinárodních kontaktů Husákova režimu, ale i z hlediska relevantních faktů týkajících se jeho vnitřní politiky a zasvěcenějšího pohledu na ni, zcela zanedbatelná.¹³ Také memoárů, které se podrobněji věnují zahraniční politice v období normalizace, je pouze poskrovnu. Paměti jistě znalého a odborně fundovaného, ale na podrobnosti skoupého vysoce postaveného československého diplomata a posléze náměstka ministra zahraničních věcí Dušana Spáčila se o kontaktech se SFRJ takřka vůbec nezmiňují.¹⁴ O moc více nevypovídají o vztazích s Jugoslávií ani memoáry Jozefa Nálepky, prvního normalizačního velvyslance v Bělehradu, který zdejší zastupitelský úřad vedl v letech 1969–1975. Jeho vzpomínky, byť jejich značnou část tvoří vyprávění o bělehradské misi, více než o diplomatické agendě nechtěně vypovídají o sociálně-psychickém profilu tehdejšího vysoce postaveného diplomata.¹⁵

Mnohem větší průzor do zákulisí nejvyšších pater stranické exekutivy a byrokracie, který do určité míry může zastoupit chybějící vzpomínky vý-

---

politiku Titova státu, což je logické vzhledem k tomu, že nezávislá, tzv. nezáčastněná mezinárodní politika byla jedním z pilířů úspěchu a prestiže SFRJ. Jen málo autorů, kteří ve svých bádáních postupují chronologicky, se však dosud dostalo do námi sledovaného období. Např. Bogetić, D., *Jugoslaveno-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972–1975*, Beograd 2015. Některé studie zasahující i do sledovaného období obsahuje sborník Rajak, S. et al., *The Balkans in the Cold War*, London 2017. Pokud jde o vztahy Jugoslávie se zeměmi sovětského bloku, studie některých dílčích témat jugoslávsko-polských vztahů obsahuje dva sborníky Pavlović, M. et al. (eds.) *Jugoslaveno-poljski odnosi u XX veku*, Beograd 2015 a Pavlović, M. et al. (eds.), *Jugoslavija i Poljska: odnosi u XX veku*, Beograd 2019.

13 Štrougal o Husákovi a jiné vzpomínky na minulost, Praha 2009; Colotka, P., *Vo víre času*, Dolný Kubín 2015.

14 Spáčil, D., *My z Černína. Paměti československého diplomata*, Praha 1995.

15 Nálepka, J., *Od Vysokých Tatier po Akropolu. Diplomatické spomienky*, Praha 2000. Nálepkovy memoáry jsou jedinou knihou vzpomínek, ve které československo-jugoslávským politickým kontaktům v posledních dvou dekadách studené války patří čelné místo. Vzpomínky vydal i zkušený a profesně velmi kompetentní Trajko Lipkovski, který vedl jugoslávský zastupitelský úřad v Praze v první polovině 80. let. Bohužel jeho memoáry se týkají let, které předcházely jeho jmenování jugoslávským titulářem v ČSSR. Lipkovski tehdy působil jako velvyslanec SFRJ v Albánii. T. Lipkovski, *Četiri tiranske godine*, Beograd 2008.

znamných funkcionářů českých a slovenských, poskytuje několik memoárových knih zveřejněných vysokými úředníky kremelského aparátu Brežněvovy a pak Gorbačovovy éry. Máme zde na mysli zejména deníkové zápisy Anatolije Čerňajeva, vzpomínky Georgije Šachnarazova či Alexandra Jakovleva¹⁶. Poskytují velmi plastický obraz postupující degenerace a degradace státní moci v SSSR, která začala již na počátku 70. let. Je z nich také patrné, že vztahy s Jugoslávií, a to jak v období stagnace, tak v období perestrojky, v žádném případě v těchto letech nepatřily mezi priority sovětské zahraniční politiky.

V jugoslávském, liberálnějším a zvnějšku atraktivnějším prostředí, byla memoárová produkce týkající se vývoje v 60. a 70. letech početnější. Pro pochopení charakteru doby a atmosféry v některých sférách politického života zůstávají nepřekonanými deníkové zápisky ředitele bělehradského rozhlasu a televize Zdravka Vukoviće.¹⁷ Za ještě zajímavější lze označit pečlivě vedený deník Dragoslava Markoviće, vysoce postaveného a velmi vlivného funkcionáře působícího v 70. letech v mocenských strukturách Socialistické republiky Srbsko.¹⁸ Zatímco Vukovićova kniha je chronologicky ohraničena rokem 1973, Markovićem publikované záznamy končí rokem 1978. Obě knihy byly příznačně vydány již v průběhu druhé poloviny 80. let, v době, kdy události odehrávající se v předcházející dekádě nadále poutaly zájem veřejnosti. Po pár letech, po propuknutí konfliktů spojených s rozpadem jugoslávské federace, vzpomínky komunistických funkcionářů četli víceméně již jen historici. Mnoho vzpomínkových knih, ve kterých by se politikové a diplomaté vraceli k událostem 70. a 80. let, již po rozpadu SFRJ nevyšlo. Malou vypovídající hodnotu má několik knih memoárů vysokého stranického funkcionáře a státního činitele Dušana Čkrebiće.¹⁹ Pro nás byly podstatně zajímavější a přínosnější vzpomínky funkcionáře černohorského původu Marka Orlandiće, které se týkají období přelomu 70. a 80. let. Jádrem memoárů je autorovo vyprávění o období, kdy vedl jugoslávskou diplomatickou misi v Moskvě.²⁰ Nelze také opomenout až v roce 2017 vydané deníkové záznamy Andriji Čolaka, který v samotném závěru 80. let působil ve vysoké úřednické funkci v aparátu předsednictva SKJ. Byť se jeho zápisy týkají především vnitřní politiky a vztahů v nejužším stranickém vedení, představují nezastupitelný pramen reflektující neobvyklou,

16 Čerňajev, A., *Sovmestnyj ischod. Dněvnik dvuch epoch. 1972–1991 gody*, Moskva 2008; Šachnarazov, G., *S voždžami i bez nich*, Moskva 2001; Jakovlev, A., *Omut pamjati*, Moskva 2000.

17 Vuković, Z., *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972. godine*, Beograd 1989.

18 Marković, D., *Život i politika 1967–1978*, 2 sv., Beograd 1987.

19 Čkrebić, D., *Pogled iskosa. Ljudi, sudbine, komentari*, Beograd 2009; Týž, *Ljudi i događaji. Memoarski eseji*, Beograd 2013.

20 Orlandić, M., *U predvečerje sloma. (Sjećanja jugoslovenskog ambasadora u Moskvi 1979–1982)*, Podgorica 2002.

dosti bizarní atmosféru v tehdejších mocenských špičkách hroutícího se post-titovského režimu.²¹

Memoárová literatura snad nejvíce pokrývá jeden ze specifických fenoménů kontaktů Československa a Jugoslávie v období pozdního socialismu, tedy studium jugoslávských studentů na FAMU a dalších pražských uměleckých školách. Paměti Rajka Grliće či Emira Kusturici však více vypovídají o životním stylu a přípravě na mnohdy závratnou uměleckou kariéru této skupiny studentů než o společenských či politických souvislostech jejich několikaletých pobytů v Praze.²²

Z předchozího logicky vyplývá, že klíčový, v mnoha ohledech zcela dominantní zdroj informací, o které jsme se při zachycení a analýze dvacetiletého vývoje československo-jugoslávských vztahů po roce 1969 opírali, respektive s ohledem na stupeň vědeckého poznání této problematiky museli opírat, pro nás představovaly nevydané prameny, především archivní dokumentace. V prvé řadě jsme se obraceli k písemnostem vzniklým činností těch československých a jugoslávských institucí, které určovaly základní linii a prioritní cíle zahraniční politiky obou států. Nemenší význam pro nás měla dokumentace zanechaná úřady, které měly za úkol shora stanovené intence realizovat a zároveň každodenní agendu vztahů s partnerským státem řídily. Vzhledem k fakticky velmi podobnému charakteru politických systémů tehdy existujícím v Československu a Jugoslávii byly tyto instituce v podstatě analogické. Roli klíčových center rozhodujících o koncepčních otázkách zahraniční politiky v obou zemích plnila nejvyšší stranická grémia, jejich praktickou realizaci pak zabezpečovala ministerstva zahraničních věcí a příslušná mezinárodní oddělení působící v rámci aparátu vrcholných stranických institucí. V SFRJ se k institucím spolurozhodujícím a často i samostatně rozhodujícím o koncepčních záležitostech zahraniční politiky federace řadila také vrcholná reprezentace státní moci. Tu v 70. letech, v žádném případě nikoliv jen formálně, ztělesňoval prezident a po Titově smrti kolektivní hlava státu – předsednictvo Jugoslávie. Velký vliv, který v Jugoslávii na rozdíl od Československa při rozhodování o zahraniční politice (ale také o řadě dalších významných politických otázkách) tyto mocenské struktury měly, však na charakteru řízení politiky nic neměnil. V Jugoslávii tak, zejména v poslední dekádě její existence, existovalo ještě jedno, na stejných principech jako vedení SKJ vzniklé a podobně fungující grémium, které se podílelo i na rozhodování o klíčových záležitostech ve sféře zahraniční politiky.

---

21 Čolak, A., *Agonija Jugoslavije. Kako su posle Titove smrti republički lideri dokrajčili Jugoslaviju*, Beograd 2017.

22 Grlić, R., *Neispričane priče*, Zagreb 2018; Kusturica, E., *Smrt je neproverjena glasina*, Beograd 2010, česky: *Kde jsem v tom příběhu já?*, Praha 2012; Marković, G., *Česka škola ne postoji*, Beograd 2009, česky: *Česká škola neexistuje*, Praha 2020.

Archivní fondy nejvyšších státních a stranických institucí jugoslávské federace schraňuje bělehradský Archiv Jugoslávie. Z fondu 507, CK SKJ jsme prvořadou pozornost věnovali přepisům stenografických či zvukových záznamů ze schůzí nejvyššího stranického grémia, kterým v letech 1969–1975 bylo výkonné byro předsednictva SKJ; od roku 1975 pak předsednictvo SKJ. Přepisy takto pořízených záznamů dělných, málokdy pouze formálních diskusí nejvyššího grémia svazu komunistů představují pro výzkum dějin posledních dvaceti let existence jugoslávské federace klíčový dokumentační zdroj. Navíc bylo obvyklé k jednotlivým bodům programu schůze připojovat podkladové materiály obsahující s projednávanou problematikou spjatou analytickou dokumentaci, relace diplomatických zastoupení v zahraničí či záznamy rozhovorů státních a stranických funkcionářů a diplomatů s jejich zahraničními partnery. Analogické písemnosti byly pořizovány ke schůzím předsednictva Jugoslávie, tedy kolektivní hlavy státu.

Přínos těchto, bez jakýchkoliv pochyb pro námi zpracovávanou analýzu stěžejních archivních fondů ovšem limitovalo několik aspektů technické i obsahové povahy. Doslovným zaznamenáním obvykle několikahodinových, ale nikoliv zřídka celodenních, ba i několikadenních diskusí vznikaly objemné, mnohasetstránkové, vnitřně nikterak strukturované svazky. Historik, limitovaný relativně krátkou dobou vyčleněnou na badatelské pobyty v zahraničí, obtížně zvažoval, jaké části těchto dokumentů má excerpovat, respektive kopírovat. Současně musel postupovat tak, aby co nejracionálněji naložil s limitem čtyř archivních kartonů stanoveným v Archivu Jugoslávie pro jeden den výzkumu. Při výzkumu první poloviny vývoje posledních dvou dekád bilaterálních vztahů Československa a Jugoslávie bylo toto rozhodování částečně ulehčeno velmi pečlivě zpracovaným inventářem. To se však bohužel týká pouze dokumentace vzniklé v 70. letech činností předsednictva SKJ i prezidentské kanceláře. Naproti tomu pro období 80. let, kdy objem příslušných písemností dále významně vzrostl, je inventář fondů č. 803, předsednictvo SFRJ i č. 507, ÚV SKJ krajně lakonický. Bez sebemenšího zpřesnění zaznamenává pouze datum schůze. Záleží pak na štěstí, částečně i na rozhledu a orientaci badatele, aby v kontextu znalosti dalších pramenů dokázal odhadnout, na které schůzi se státní nebo stranické předsednictvo zabývalo zahraniční politikou, vztahy s východním blokem, či dokonce i spoluprací Jugoslávie s Československem.²³

---

23 Podobný inventář má i fond Svazové výkonné rady (federální vlády SFRJ). Vzhledem k subalternímu postavení tohoto orgánu státní správy v poměru ke státnímu i stranickému předsednictvu jsme na výzkum tohoto fondu rezignovali. Předpokládali jsme přitom, že významná část v něm obsažené dokumentace, která se týká zahraniční politiky, je schraňována ve fondech stranického a státního předsednictva a také v archivu ministerstva zahraničních věcí.

Fond č. 507, CK SKJ také obsahuje dokumentaci spjatou s činností Komise pro mezinárodní vztahy a kontakty, byrokratického orgánu stranického vedení, který byl jistou obdobou, nikoliv však kopií oddělení mezinárodní politiky ÚV KSČ. Tento dílčí fond, rozčleněný podle jednotlivých zemí, má velmi dobře zpracovaný inventář. V něm uložené písemnosti se týkají především stranických kontaktů a některých důležitých i zcela běžných rozhovorů představitelů SKJ s velvyslanci a jinými zahraničními diplomaty. Logicky jsme se především zaměřili na složku věnovanou vztahům s ČSSR, podrobně jsme se však snažili analyzovat i ty části subfondu, které se týkaly kontaktů Jugoslávie s jinými státy východního bloku, zejména se Sovětským svazem a Bulharskem. Analytické materiály, koncepční dokumenty, či dokonce záznamy z interních porad jsme v tomto dílčím souboru nacházejícím se ve fondu CK SKJ však nacházeli poskrovnu.

V této souvislosti bylo nespornou výhodou, že v závěrečné etapě existence levicových autoritativních režimů ve východní a střední Evropě značně postoupila modernizace kancelářského vybavení klíčových úřadů a v této souvislosti se xerokopie staly při jejich fungování víceméně běžnou záležitostí. Na některé dokumenty, které primárně patřily do fondů stranického či státního předsednictva, jsme naráželi právě v tom druhém, nebo i v Archivu ministerstva zahraničních věcí. Pro badatele, kteří analyzují události posledních dekád 20. století má tato modernizace i stinnou stránku. Byrokratickému aparátu umožnila v podstatě neomezeně vršit jedny a ty samé, jinak nazvané či pouze drobně pozměněné, velmi často objemné písemnosti. Badatel tak při výzkumu bývá postaven před dilema, zda má početně sobě si podobné dokumenty odkládat, anebo být disciplinovaný a vše řádně pročitat.

Po roce 1974 a zejména po Titově smrti v roce 1980 byly průklepy či xerokopie velké části, a to i velmi důvěrných písemností z centrálních státních i stranických institucí navíc rozesílány příslušným úřadům v jednotlivých republikách a autonomních oblastech federace. Vzhledem k omezeným časovým i finančním možnostem jsme průzkum tohoto typu dokumentace uskutečnili pouze v Chorvatsku. Výzkum fondu *Republikový výbor pro vztahy se zahraničím* uloženého v Chorvatském státním archivu v Záhřebu nám poskytl některé podrobnější informace týkající se činnosti československého generálního konzulátu v Socialistické republice Chorvatsko. Mohli jsme se však seznámit i s několika důležitými písemnostmi z provenience federálních úřadů, na které jsme v Archivu Jugoslávie a v bělehradském Archivu ministerstva zahraničních věcí nenarazili. Výzkum v Chorvatském státním archivu nám navíc umožnil analyzovat i jistou, byť nikoliv komplexní část dokumentace týkající se vztahů Jugoslávie s Československem v posledním roce existence normalizačního režimu, která nebyla během našich badatelských pobytů v centrálních bělehradských archivech ještě zpřístupněna.

Výše jsme již naznačili, že vedle dvou objemných fondů nacházejících se v Archivu Jugoslávie byl pro nás třetím fundamentálním zdrojem informací dokumentační materiál uložený v Archivu Ministerstva zahraničních věcí Republiky Srbsko v Bělehradu. Archiv má podobný status jako pražský archiv ministerstva zahraničí. Je tedy živým archivem jednoho z klíčových úřadů srbské státní správy a současně schraňuje dokumentaci zahraniční služby z éry socialistické Jugoslávie. Analýza nám zpřístupněného kompletního souboru písemností zahrnujícího období od roku 1969 do roku 1988 potvrdila, že i v posledním dvacetiletí existence SFRJ zůstala zachována vysoká profesionalita její zahraniční služby. Většina relací a analytických materiálů zpracovaných v Praze působícími jugoslávskými diplomaty a pracovníky bělehradského centra měla tehdy vyšší kvalitu, a tedy i vypovídající hodnotu, než obdobné zprávy a záznamy úředníků zaměstnávaných ministerstvem sídlícím v Černínském paláci. Limitovaly je však, jak se o tom v dalších kapitolách podrobněji zmiňujeme, na jedné straně zpravidla rezervovaný charakter komunikace jugoslávských velvyslanců a jejich spolupracovníků s českými a slovenskými protějšky, na druhé straně i relativní izolovanost diplomatů od jednotlivých skupin československé společnosti. Naše badatelské aktivity v archivu ministerstva zahraničních věcí také omezovaly těžkosti technického a organizačního rázu. Časový prostor poskytnutý pro náš výzkum pracovníky archivu ministerstva zahraničí umožnil pouze podrobnou analýzu příslušných písemností zařazených do kategorie ČSSR. Neměli jsme tak možnost provést plánovanou – alespoň sondážní – analýzu dokumentace spojené s kontakty jugoslávské zahraniční služby se SSSR a dalšími socialistickými státy. Především kvůli krajně lakonickému inventáři fondů jsme také nedokázali vyhledat pro nás důležité soubory dokumentů, kupříkladu složky se zápisy z důležitých porad v kolegiu ministra zahraničí či písemnostmi referujícími o emigraci československých občanů přes území SFRJ na Západ.

Výše jsme se zmínili, že přes dostupnost všech klíčových fondů vzniklých činností příslušných centrálních úřadů bývalé jugoslávské federace jsme při získávání potřebných údajů, hodnocení či svědectví naráželi na překážky technického i obsahového rázu. Druhý vzpomenuť aspekt souvisel s významem, které v zahraniční politice Jugoslávie hrálo Československo, respektive s mírou pozornosti, kterou dění v ČSSR přikládala bělehradská exekutiva. Obé v žádném případě nemělo potenciál, který by jim zajišťoval pozornost exkluzivní či alespoň prioritní. Vztahy s Československem se jistě nenacházely ve spodních patrech žebříčku zájmu jugoslávského vedení o jednotlivé evropské státy, současně však neobsazovaly místa nejvyšší. V námi sledovaném dvacetiletí se dění v Československu a kontakty s ním objevily jako klíčový bod schůze nejužšího stranického vedení příznačně jen jednou, a to hned v dubnu 1969 po zvolení G. Husáka

na vedoucí post v KSČ. V dalších letech, kdy se vztahy s ČSSR dostaly, takřka vždy v souvislosti s připravovanou nebo právě uskutečněnou návštěvou vysoce postavené delegace, na program zasedání stranického či státního předsednictva, se takový bod schůze buď obešel bez diskuse, anebo vyvolal v tomto grémiu pouze krátkou, většinou nekonfliktní výměnu názorů. Rutinní charakter těchto jednání ovšem odrážela i stabilní, jen málo nového přinášející situace, která v Československu panovala po většinu dvacetiletého období od nastolení normalizace až po druhou polovinu 80. let. Tématata vztahů zformulovaná na počátku této éry se pak ustálila a bez větších výkyvů se pouze reprodukovala po dalších patnáct i více let. Analogické ovšem platí i o stupni důležitosti vztahů s Jugoslávií v rámci priorit normalizačního režimu. S tím takřka úměrně souznívá relativně skrovný objem i vypovídající hodnota písemností, které v souvislosti se vztahy s Jugoslávií vyprodukovaly československé exekutivní orgány a byrokratické složky státního a stranického aparátu.

Pro náš výzkum důležitá dokumentace schraňovaná v pražských archivech zaostává kvantitou a především informační hodnotou za námi prostudovanými analogickými prameny nacházejícími se v ústředních archivech dvou nástupnických států zaniklé jugoslávské federace. Týká se to především písemností stranické provenience. Záznamy diskusí na schůzích předsednictva ÚV KSČ se až hluboko do let perestrojky nepořizovaly, zápisy byly prováděny krajně stručně. Pro nás zřejmě prioritní sbírka dokumentů souvisejících s činností oddělení mezinárodní politiky ústředního výboru komunistické strany a také kanceláře příslušného tajemníka ÚV KSČ, která je v rámci Národního archivu České republiky součástí fondu ÚV KSČ, zůstává ještě odborně nezpracována a pro badatele tedy nepřístupná. Chybějící dokumentaci spjatou s touto významnou složkou stranického aparátu jen velmi parciálně kompenzovala příslušná část sbírky dokumentů vzniklých činností kanceláře generálního tajemníka ÚV KSČ. Tato další součást fondu ÚV KSČ však v souvislosti s Jugoslávií obsahuje soustavně vedenou dokumentaci pouze pro období let 1969 až 1973. Další, později datované dokumenty byly do tohoto souboru zařazovány nahodile. Jejich informační hodnota obvykle nemá klíčový význam. Na většinu těchto písemností jsme navíc narazili také v archivu ministerstva zahraničních věcí. V Národním archivu České republiky jsme báдали i ve fondu Úřad předsednictva vlády. Námi provedené sondy víceméně potvrdily předpokládaný sekundární význam, které pro nás písemnosti uložené v tomto fondu mají.

Velmi skrovný informační potenciál dostupných písemností spjatých s činností příslušných grémií KSČ zvyšoval pro naše bádání hodnotu adekvátních dokumentů, které se nacházejí v pražském archivu ministerstva zahraničí. Pro výzkum dvacetiletého vývoje vztahů normalizačního režimu s Jugoslávií představovala největší přínos analýza fondů Teritoriální

odbor Jugoslávie, které jsou pro období let 1969–1989 rozčleněny na chronologickém základě do tří celků. Příznivou shodou okolností se písemnosti datované po roce 1974, které se v těchto souborech nacházejí, historikům zpřístupnily v průběhu řešení našeho projektu. Zdá se však, že část dokumentace vzniklá v samotném závěru 80. let ještě není do tohoto fondu zařazena.

Rozsah dokumentace vytvořené v 70. a 80. letech v souvislosti se vztahy s Jugoslávií je zhruba stejný jako obdobná sbírka písemností, se kterou jsme se měli možnost seznámit v Bělehradu. Její výpovědní hodnota je však nižší. Zprávy a analýzy diplomatů mnohem více než v případě jejich bělehradských partnerů zatěžovala ideologická schémata a s tím související obava jejich autorů z možných sankcí v případě vybočení z pouze obrysově načrtnutého oficiálního diskursu Titova režimu. Často pokulhávala i rutinní profesní kompetence pracovníků československé zahraniční služby. Záznamy o rozhovorech jsou mnohdy příliš stručné a ploché, některé analytické a koncepční materiály se v průběhu několika let takřka doslovně opakují. Podle našeho soudu to odráží nejen nevysokou profesionalitu této části byrokratického aparátu, ale i mnohostrannou strnulost normalizační reality. V Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR jsme báдали i v několika dalších fondech (telegramy přijaté, telegramy odeslané, materiály do vlády aj.). Časově náročná práce však přinesla poměrně mizivý efekt. Zjména scházely (kromě krátkého období na přelomu 60. a 70. let) záznamy z interních porad. Nedostala se k nám ani dokumentace spojená s konzulární agendou.

Zmínili jsme se již o tom, že jsme museli do určité míry redukovat naše původní představy o tematické šíři záběru, v rámci kterého jsme vývoj československo-jugoslávských vztahů v posledních dvou dekádách studené války analyzovali. Faktická absence příslušné sekundární literatury, šíře předsevzatého chronologického záběru výzkumu, s ní spojený objem klíčových archivních fondů a nutnost zakončit výzkum v termínu stanoveném financující agenturou patřily k důvodům, kvůli kterým jsme se rozhodli především orientovat na politickou rovinu bilaterálních vztahů mezi Prahou a Bělehradem. Došli jsme k jednoznačnému závěru, že bez jejího podrobného rozboru a poznání není možné korektně analyzovat většinu dalších rovin bilaterálních vztahů. Z toho vyplývalo, že jsme nepodnikli výzkum v některých dalších českých a slovenských archivech či v podobných institucích v nástupnických státech SFRJ. Jistě by se v tomto ohledu nabýzely archivy universitní – pro studium jugoslávských studentů na FAMU a dalších uměleckých školách či na bratislavské Univerzitě Komenského. Jednu z rovin bilaterálních kontaktů by mohl přiblížit výzkum v Archivu Matice slovenské zaměřený na kontakty této instituce se slovenskou menšinou ve Vojvodině. Neznámá fakta a důležité souvislosti by mohly vyplynout

z rešerší provedených ve fondech ministerstev školství, kultury a samozřejmě i z analýzy písemností vzniklých činností ekonomických resortů či klíčových státních finančních institucí. Předmětem až dalšího výzkumu se mohou stát dokumentace regionálních a místních orgánů týkající se jugoslávských dělníků v ČSSR, ale i různých aspektů pobytu československých návštěvníků Jadranu. Dosud bez valného efektu se završily i naše pokusy o prozkoumání dokumentace, kterou v souvislosti s přípravou a realizací zakázek realizovaných v Československu jugoslávskými stavebními firmami vedly v obou zemích příslušné podniky. Navíc se ukázalo, že nemalá část příslušných písemností se ve víru transformačních let v nástupnických státech obou federací ztratila či byla zničena, existující fondy nejsou obvykle patričním způsobem setříděny. V jistém ohledu překvapivě se bez podstatných výsledků završil obsáhlý výzkum, který jsme provedli v Archivu bezpečnostních složek. Jak o tom píšeme dále, v zásadě jediným relevantním zjištěním vyplývajícím z rešerše rozsáhlé dokumentace bylo konstatování nulové efektivity aktivit československé rezidentury v Bělehradu, která v Jugoslávii obnovila činnost počátkem 70. let.

Z důvodů vypočtených v předcházejícím odstavci nebylo v našich silách provést soustavnou excerpci dobové publicistiky. Jsme si přitom vědomi, že podrobná analýza každodenního zpravodajství centrálních, v případě SFRJ i republikových deníků by nás mohla upozornit na události či souvislosti, které archivní dokumentace neregistrovala. Jistě by také bylo záhodno nahlédnout do jugoslávských týdeníků politického či společensko-politického zaměření editovaných podle západního vzoru (*Newsweek*, *Der Spiegel*, *Der Stern*), které začaly v jednotlivých republikách SFRJ přibližně od poloviny 70. let ve stálém větším počtu vycházet. My jsme se museli při analýze periodik spokojit s časově omezenými sondážemi.

Provedli jsme také mnohem méně rozhovorů s pamětníky, než jsme původně předpokládali. Hlavní důvod představovaly okolnosti zmiňované v předcházejících odstavcích. S ohledem na nejméně třicetiletou distanci od zkoumaných událostí se také ukázalo, že z důvodů pochopitelných to v mnoha případech již není možné. Několik interview provedených především s českými slavisty, srbskými bohemisty či s československými občany, kteří se pokusili přes Jugoslávii emigrovat na Západ, pomohlo poznatky získané archivním výzkumem osvětlit z odlišného, specifického úhlu pohledu.

Při analýze československo-jugoslávských vztahů v letech 1969–1989 jsme, z důvodů nastíněných výše, nedokázali ujít celý úsek cesty, který jsme plánovali. To však neznamená, že jsme neurazili značnou vzdálenost. Jsme přesvědčeni, že se nám nejen podařilo vcelku komplexně a někdy i dost detailně objasnit vývoj politických vztahů mezi oběma státy, ale také ukázat na další, někdy i velmi specifické fenomény a procesy, které byly s bilaterální

relací dvou socialistických federativních států spjaty. Někdy jsme tyto jevy pouze pojmenovali, jindy jim věnovali obsažné tematické studie. Není však na nás, abychom hodnotili výsledek naší skoro pětileté práce.

Naši práci dělíme do šesti kapitol. První čtyři kapitoly sledují chronologicky politickou linii vztahů mezi oběma zeměmi. Rozhodli jsme se však, že nebudeme detailně vykládat všechny události celého dvacetiletého období. Vztahy mezi Československem a Jugoslávií v éře pozdního socialismu se totiž formovaly v počátečních letech 1969 až 1973 v přímé návaznosti na potlačení pražského jara, sovětskou okupaci Československa a utváření Husákova normalizačního režimu. Zhruba v polovině roku 1973 se však tento proces více méně završil. Husákova skupina kolísající mezi ideologickým dogmatismem a účelovým pragmatickým přístupem si během těchto let našla způsob, jak s jugoslávskými partnery pěstovat sice nadále obezřetné, ale oboustranně prospěšné kontakty. Také jugoslávské straně trvalo delší dobu, než více méně mlčky avšak plně akceptovala nové pořádky v Československu. Aniž by principiálně ustoupila od svého hodnocení československého reformního procesu a jeho násilného ukončení, pokračovala v rozvíjení spolupráce v oblastech, které pro ni byly výhodné. Složitě utváření této z obou stran velmi ambivalentní pozice sledují první dvě kapitoly. Ozřejmují tak kontury problémů a způsobu jejich řešení, které se pak během následujících deseti či spíše patnácti let příliš neměnily. V některých případech však předjímají i další vývoj událostí.

V následující kapitole se náš výklad chronologicky posune až do období po smrti Josipa Broze Tita. Odchod jugoslávského státníka vyhlíželo Československo a další státy sovětského bloku s obavami o další vývoj této země. Spíše než náhlého vypuknutí vnitřní krize se obávaly, že v Jugoslávii může převážít prozápadní vliv a mocenská elita v Bělehradu přestane lavírovat mezi Východem a Západem a přikloní se definitivně ke druhé části bipolárně rozděleného světa. Jak ovšem ukazujeme, ani Titova smrt, tedy bezpochyby významný historický mezník, nepřinesla jak pro vnitřní vývoj Jugoslávie, tak ani v jejích mezinárodních vztazích a postojích k východnímu bloku, alespoň prozatím, žádnou převratnou změnu. Přesto však v Jugoslávii začaly procesy, které byly – jak se později ukázalo – pro další perspektivu této socialistické federace zlověstné. Nejzávažnější z nich bylo propuknutí nepokoju albánského obyvatelstva v Kosovu a počátek hluboké hospodářské krize, vyvolané mimo jiné i tvrdým postupem západních věřitelů, kteří po odchodu jugoslávského vůdce ze scény začali neúspěšně vymáhat splácení astronomicky narůstajícího dluhu. V Reaganově éře také Jugoslávie přestala požívat speciální výsady oproti zemím sovětského bloku v oblasti dodržování lidských práv. Také na ni se ze Západu začala v tomto směru snášet kritika. Československo, stejně jako SSSR a další jeho spojenci však již v této

době zcela postrádali schopnost jakkoliv na tyto změny reagovat. Pokud šlo o Jugoslávii, hlavní starost normalizační elity v první polovině 80. let představovala stagnace obchodní výměny způsobená jak jugoslávskou krizí, tak i již dalšího rozvoje neschopným československým hospodářstvím. Důležitým tématem vztahů se však také stala veřejná prezentace tvorby československých disidentů a exulantů v jugoslávském prostředí během liberalizace veřejného prostoru po Titově smrti. Jakkoliv tato skutečnost československé normalizátory nesmírně iritovala, nedovedli jí nijak zabránit.

Čtvrtá kapitola chronologicky pokrývá období druhé poloviny 80. let. Nástup Michaila Gorbačova v Sovětském svazu a vyhlášení perestrojky zahájily proces stále rychlejšího rozrušování stávajících pořádků i ve sféře československo-jugoslávských vztahů. Zatímco pro Sovětský svaz ztrácela Jugoslávie ještě více než dosud na důležitosti, začínala se v uvažování příslušníků vedení režimu KSČ rýsovat možnost vztahy s Jugoslávií naopak prohloubit. Gorbačovova reformní politika totiž ohrožovala křehkou, i když již druhé desetiletí trvající ideologickou konstrukci, na které stála československá normalizace. Jelikož Moskva přestávala plnit roli ručitele režimu vzešlého z porážky pražského jara, poohlížela se normalizační garnitura po náhradním spojenci. Oproti zažitému názoru, že Československo se společně s NDR, Rumunskem a Bulharskem zařadilo do bloku dogmatických odpůrců jakýchkoliv změn, docházíme k závěru, že československé vedení hledalo při formulování vlastní verze perestrojky (přestavby) inspiraci v jugoslávském modelu socialismu. Tento model totiž přes zřejmou liberalizaci v hospodářství i společenské sféře (do té doby) nijak nezpochybnil základní charakter moci v socialistickém státě, o který se normalizátoři na základě zkušeností z pražského jara báli: vedoucí úlohu (reálně diktaturu) komunistické strany. Z dobového pohledu tak bylo lepší opřít se o osvědčené zkušenosti jugoslávských komunistů, než se pustit na tenký led překotných změn prováděných v SSSR nebo v Polsku a Maďarsku, hrozících destabilizovat samotnou podstatu režimu. I když Jugoslávie reagovala na iniciativy Prahy spíše rezervovaně, mohla tato nabídka být i pro ni jistým záchytným bodem v rozkolísané mezinárodní situaci. Bez bipolárně rozděleného světa a bez svého výsadního postavení v něm ztrácela Jugoslávie svoji výjimečnost a výhody. Rychlý, až překotný vývoj událostí v obou zemích koncem 80. let však již nedovolil uvažované kroky uvést v život.

V chronologicky strukturovaných kapitolách kromě politické sféry sledujeme také některé dílčí fenomény vztahů mezi Československem a Jugoslávií. Kromě vzájemného obchodu a hospodářské spolupráce, která šla ruku v ruce s politickými vztahy, je to zejména oblast kultury, prolínající se do značné míry i s otázkou politické opozice a disentu, a také fenomén jugoslávských studentů na československých vysokých školách, který proslavili zejména známí jugoslávští režiséři, absolventi FAMU, jako Emir Kustu-

rica nebo Lordan Zafranović. Naopak jsme více méně upustili od sledování vlivu Jugoslávie na československý disent a jeho kontakty s jugoslávským prostředím. Jak jsme během našeho výzkumu zjistili, oficiální jugoslávští představitelé totiž na rozdíl od 60. let se na základě instrukce z vedení svazu komunistů přísně takovým kontaktům vyhýbali. Otázku, nakolik si oproti 60. letům udržela Jugoslávie v prostředí opozice a kritické inteligence přitažlivost i během normalizačního období, odpoví až budoucí výzkum. Téma kontaktu disentu a opozice s Jugoslávií však pojednáváme výkladem o prezentaci československé neoficiální kultury v Jugoslávii. Pouze dílčím způsobem se věnujeme otázce zaměstnávání jugoslávských občanů v Československu a působení jugoslávských stavebních firem na československých velkých investičních stavbách, jako byly průmyslové objekty, nemocnice, hotely a lázeňská zařízení, administrativní budovy nebo obchodní domy. V druhé polovině 70. let ročně přiváděly do Československa kolem deseti tisíc dělníků, takže Jugoslávci byli v té době po Polácích druhou nejpočetnější skupinou zahraničních pracovníků v ČSSR. Podobně stručně reflektujeme také jeden z neuralgických bodů československo-jugoslávských vztahů v 70. letech, totiž působení informbyrovského protititovského exilu, který se aktivizoval na počátku tohoto desetiletí. Informbyrovské emigraci v Československu jsme se věnovali již v našich starších pracích a v budoucnu jejich činnost v daném období pojednáme zvlášť. Podobně plánujeme zpracovat v samostatné studii také téma dělníků a stavebních podniků.

Dvěma fenoménům jsme se rozhodli věnovat zvláštní tematické kapitoly. Tyto fenomény totiž jsou z hlediska společenského dosahu zřejmě nejvýznamnější. Uchovaly si místo v historické paměti, přispěly významně k poznání obyvatelstva obou dnes již někdejších států a ovlivňovaly formování vzájemných stereotypů. Jakkoliv byly dobově podmíněny, pokračují ve změněné podobě dodnes. Pátá kapitola pojednává o československém turismu na Jadran, který byl během normalizace úzce svázán s problémem emigrace československých občanů přes území Jugoslávie na Západ. Dovolená u moře v Jugoslávii bezpochyby patřila k významným jevům pozdního socialismu v Československu, ve kterém se příznačně projevovala ambivalence normalizačního období. Na jedné straně režim z politických i ekonomických důvodů turismus do Jugoslávie výrazně omezoval. Na druhé si však mnozí představitelé moci uvědomovali, že možnost strávit dva či tři týdny jednou za pár let na jugoslávském pobřeží představuje významnou koncesi obyvatelstvu, která přispívá k pocitu „dobrého života“ a měla by se stát běžnou součástí socialistického blahobytu, který chtěli svým občanům garantovat. V polovině 80. let Husákovo vedení upřednostnilo tento zájem navzdory tomu, že nedovedlo zajistit, aby každý rok několik tisíc Čechů a Slováků neemigrovalo přes Jugoslávii na Západ. Stejně tak se smířilo s tím, že na turistické cesty svých občanů do Jugoslávie muselo vynakládat cenné valuty, aniž

by tyto náklady byly vyvažovány zisky z exportu československého zboží nebo příjmy od jugoslávských návštěvníků Československa. Teprve v silně restriktivním období normalizace se tak turistické cesty Čechů a Slováků k Jaderskému moři staly skutečně masovým fenoménem, který nebyl jen výsadou ekonomicky či statusově vyšších společenských vrstev.

V poslední, šesté kapitole sledujeme jeden z problémů provázejících pro změnu mobilitu jugoslávských občanů do Československa. Jeho typickou formou nebyly výpravy za historickými památkami, přírodními krásami nebo odpočinek v československých rekreačních oblastech, ale mnohem spíše nákupní turismus. V souvislosti se svobodou cestování a s dlouhodobým pobytům statisíců jugoslávských dělníků na „dočasné práci“ v sousedních západních zemích se rozvinuly také různé formy nelegální obchodní činnosti, pašování zboží a překupnictví. Z našeho výzkumu vyplývá, že Jugoslávci v 70. a 80. letech patřili k nejčastěji trestaným a vězněným cizincům, a to většinou právě za hospodářské delikty. Důvodem ovšem nebyla jen ve srovnání s Československem vysoká svoboda cestování, zejména pak pokud šlo o cestování mezi Západem a Východem, ale také odlišný, mnohem striktnější přístup československého režimu k neoficiálnímu přeshraničnímu obchodu než tomu bylo v případě také z tohoto pohledu uvolněnější Jugoslávie.

Rádi bychom na tomto místě poděkovali všem, kteří nám byli při vzniku této knihy nápomocni. Na prvním místě to jsou pracovníci českých, srbských a chorvatských archivů, ve kterých jsme v uplynulých letech pracovali. Konkrétně bychom rádi vyzdvihli pomoc Milana Terziće, ředitele Archivu Jugoslávie v Bělehradu a Mirjany Hurem z Chorvatského státního archivu v Záhřebu. Dále také děkujeme těm kolegům, kteří se s námi podělili o dokumenty z archivů, v nichž jsme neměli možnost osobně studovat. Milan Sovilj, spolupracovník v našem projektu, se podílel na časově velmi náročné badatelské práci v archivech v Praze, Záhřebu a Bělehradu, kde prostudoval a nafotil dokumenty z některých fondů. Francesca Rolandi se s námi podělila o fotokopie dokumentů, které nalezla v Open Society Found Archive v Budapešti ve fondu Rádía Svobodná Evropa. S dalšími dokumenty jsme se mohli seznámit díky kolegům Jure Ramšakovi, Adamu Havlíkovi, Jaroslavu Pažoutovi a Liboru Svobodovi. Poděkování rovněž patří Marii Baršové, s kterou jsme konzultovali otázky československo-jugoslávských vztahů ve filmu.

Jednotlivé kapitoly v pracovních verzích jsme měli možnost prezentovat na konferencích a seminářích; část z nich jsme publikovali jako pilotní studie v odborných časopisech.²⁴ Cennou reflexi pracovních verzí těchto textů

---

24 Pelikán, J. – Vojtěchovský, O., V předtuše odkvétání. Československo a Jugoslávie v prvních měsících normalizace, *Securitas imperii*, č. 34, 2019/1, s. 162–196; Titíž, Od Titova odchodu

nám poskytli kolegové, členové našeho společného doktorského semináře na pražské filozofické fakultě. Diskusi o dílčích výsledcích jsme vedli také s kolegy v interním semináři odborných pracovníků Ústavu pro studium totalitních režimů. Jednu z kapitol jsme též podrobili velmi přínosné kritické debatě v rámci semináře Imre Kertész Kolleg v Jeně. Všem účastníkům těchto diskusí velice děkujeme a ceníme si jejich podnětných rad a připomínek.

---

k Černěnkově smrti. Československo a Jugoslávie v první polovině 80. let 20. století. Základní obrysy vývoje vzájemných vztahů, *Slovanský přehled*, roč. 105, 2019, č. 2, s. 223–275; Titíž, Na konci cesty. Československo-jugoslávské vztahy ve druhé polovině 80. let, *Slovanský přehled*, roč. 106, 2020/1, s. 31–88; 5. kapitola vychází z článku: Titíž, A Bridge to the West: Yugoslavia as a Transit Country for Czechoslovak Emigrants from the 1960s to 1980s, *Střed*, 2019/2, s. 61–86.

Summary

The volume deals with the relations of Czechoslovakia and Yugoslavia in the 1970s and 1980s when both countries found themselves in the period of so-called late socialism. Apart from the political dimension the book follows the contacts between the two socialist federations in a wider social and cultural perspective. It pays attention to such phenomena as travelling, tourism, working migration and cultural exchange. Through the multi-layered relations the authors scrutinize mutual reflexion on the level of governing as well as wider social structures. They argue that both socialist systems of governance, the Czechoslovak real socialism and the Yugoslav system of socialist self-management, used the mutual comparison as an important tool in the process of forming and confirming their own ideological and political identity.

Since the beginning of the 1950s, both left-wing dictatorships represented two different types of state socialism. Czechoslovakia followed the Soviet pattern and the political line dictated from Moscow, whereas Yugoslavia created its own system and independent international position after the split with the Soviet Union in 1948. For Yugoslavia, the measurement of its own successes against Czechoslovak achievements was more challenging and impressive than a comparison with any other Soviet satellite. Unlike other Soviet bloc countries, Czechoslovakia was an economically developed industrial state with a progressive and democratic tradition. On the contrary, the Czechoslovak regime assured itself of its own position created in the Stalinist period with refusal and condemnation of “Yugoslav revisionism”. However, the reform-oriented branch within the Czechoslovak communist party and in the wider public admired the developments in Yugoslavia and considered them proof of the viability of a more liberal and democratic version of socialism, independent of the Soviets.

Yugoslavia and the Yugoslav model of socialism were among the sources of inspiration for the Czechoslovak “revival process” during the Prague Spring. The Czechoslovak pro-reform social circles regarded Yugoslavia as their ally despite the fact that the Yugoslav leadership under Josip Broz Tito was rather reserved toward the Czechoslovak reform movement. In early August 1968, the Czechoslovak public understood Tito’s visit to Prague as a gesture of Yugoslav solidarity and support even though Tito used this visit above all for warning Dubček against his foolish game with Soviet patience.

The Yugoslav leader did not wish to have another independent socialist country in Europe because it would weaken the extraordinary and unique position his state enjoyed in the bipolar world. Nevertheless, the positive image of “friendly” Yugoslavia lived in a collective memory of Czechoslovak society throughout the following two decades of “normalization”. On the contrary, Yugoslavia kept on being anchored in the memory of the Prague Spring’s enemies as one of the foreign culprits of the Czechoslovak “Crisis development”.

However, the attitude of the Husák’s normalization regime toward Yugoslavia was highly contradictory and ambiguous. In its initial phase, influenced by the ultra-conservative elements, it took a negative stand against “Yugoslav revisionists”. Yet already at the very beginning of the 1970s the endeavour to smooth the relations with Yugoslavia prevailed among the “normalizers”. Husák’s leadership chose a specific approach to reach this goal. Whereas the critical perception of Yugoslavia continued in the media’s coverage and in internal speeches, Czechoslovak leaders sought to gain recognition from Tito. They believed that such an acknowledgement from this war-time partisan commander and an important world-famous politician would help them to legitimize their power in the eyes of both the Czechoslovak and international public and rid them of their bad reputation as collaborators and mere Soviet puppets. Henceforth, the events in Yugoslavia were covered by the Czechoslovak medias in such a way that Tito was approaching the problems of his country in a similar manner as Husák was in Czechoslovakia. The Czechoslovak press presented Tito as a genuine communist and a defender of a close collaboration of his country with the USSR and its allies. However, by doing this, in sharp contrast to the victorious Husák, Tito allegedly still had to face strong pressure from the right-wing pro-Western elements in his own Party. In the Czechoslovak interpretation, the presence of these hostile, in fact anti-socialist forces in Yugoslavia was the source of the multitude of problems this country was struggling with. The social inequalities, unemployment and “selling out” the workers to the Western capitalists, huge discrepancies between advanced and underdeveloped republics and regions, backwardness of the countryside in Yugoslavia were stressed with the clear intention to show the Czechoslovak public that such flaws no longer existed in Czechoslovakia thanks to the ideologically correct policy of Husák’s leadership. Despite this narrative strategy of Normalization propaganda, the admiration toward Yugoslavia survived in Czechoslovak society. Yugoslavia was widely perceived as a country where the socialism was better.

For the Yugoslav side, the beginning of so-called normalization in Czechoslovakia seemed to confirm the already existing stereotypes of Czechoslovakia as an obedient satellite of Moscow. The Yugoslav communist leader-

ship was satisfied with its undeserved image as the Prague Spring's ally, because it helped them to confirm the positive reputation of Yugoslav socialism. However, at the same time, it refused resolutely any accusations of direct interference in Czechoslovak internal affairs. Yugoslavia categorically denied its alleged support of four Czechoslovak reformist ministers who attempted to establish a government-in-exile in Belgrade after the Warsaw Pact troops invaded Czechoslovakia in August 1968. In doing so, Yugoslavia defended its principal position in international relations that no country had right to interfere in the internal affairs of another state. Yugoslav medias were allowed, essentially, to remind viewers that the Prague Spring was an attempt to follow Yugoslavia's example. Also, they were free, to some extent, to critically comment on the Czechoslovak normalization, especially on its repressive measures, purges, censorship or the shortages of the centrally planned economy. On the other hand, in Yugoslav society and governing structures, respect or even admiration still prevailed toward such Czechoslovak features which Yugoslav socialism was not able to meet: full employment, infrastructure and equal distribution of welfare including social security and medical care. Therefore, Yugoslav diplomats and politicians in their internal communication acknowledged that the general living standard in Czechoslovakia was still higher than in their country. They also appraised the ability of the Czechoslovak governing system to equalize successfully the living conditions of the urban and rural population. Last but not least, they had admiration for the economic and civilizational progress of Slovakia and for the equalization of Slovaks with Czechs, both in formal and informal relations.

The antagonism and rivalry were fruitful for both sides, since they helped them to highlight the advantages of their own systems. Nevertheless, some other factors led the leaderships to calm these tensions down. Czechoslovakia had to conform to the unified strategy formulated by the USSR who did not want to deepen conflicts with Yugoslavia. Even though Yugoslavia, as an independent respected state, enjoyed manifesting its supremacy toward a mere Soviet satellite, it had also reason for maintaining good relations with Czechoslovakia. Namely, both countries were interested in the mutually advantageous cooperation. They were each others' important economic partners. Czechoslovakia was one of the four or five most important trading partners of Yugoslavia in this period. Yugoslavia was in the sixth position on the list of Czechoslovak foreign trade. Mutual interest in cooperation existed also in other spheres like culture, science and technology. Many Czechoslovak institutions, state companies and individuals used the opportunity given by state agreements and relatively generous programs of cooperation to come into contact with the country which was highly attractive because not being member of the Socialist camp. Such an extent

of cooperation, unprecedented until then, was possible also thanks to the Soviet bloc strategy of strengthening and maintaining the influence of Socialist states in Yugoslavia which Czechoslovakia kindly pursued. However, for most of the participants in these cooperation programs, this political intention was pure ideological cover of their real interest: through the open and more liberal Yugoslavia to come into contact with the new currents in the western world. On the other hand, for Yugoslavs, it was still interesting in this period to collaborate with traditionally advanced Czechoslovakia, even though they were aware that the level of Czechoslovak technology and science was declining rapidly in comparison with the Western competition.

Despite the Normalization regime's restrictions on travels outside the Socialist camp countries, travel between Czechoslovakia and Yugoslavia became a mass phenomenon. Hundreds of thousands of people travelled between these countries annually and their number gradually increased throughout the period. At the beginning of the 1970s the Czechoslovak government limited the number of tourist trips to the Yugoslav Sea substantially for political and economic reasons. It feared, above all, that many tourists used their trips to Yugoslavia for emigration to the West. After not very successful attempts to persuade their Yugoslav counterparts to stop Czechoslovak escapes through their territory to Western countries, they allowed nearly one million Czechoslovak tourists to visit the Yugoslav Adriatic in 1985. However, the so-called Yugoslav route became one of the most (if not the most) used ways to emigrate from Czechoslovakia in the 1970s and 1980s.

Czechoslovakia became a receiving country for Yugoslavia's workforce. Through contracts for Yugoslav construction companies, up to ten thousand Yugoslav citizens were employed in this country annually in the second half of the 1970s. Thus, Yugoslavs became one of the most numerous groups of foreign workers in Czechoslovakia. Czechoslovakia was also a destination for Yugoslav shopping tourists. With this phenomenon, the problem of cross-border illegal trade rose and Yugoslavs took part in it to an important degree. Also, the tradition of Yugoslavs studying at Czechoslovak universities continued. The Yugoslav students of Prague's Film Academy were the most remarkable, since several of them became very successful and famous film directors.

Practical and pragmatical interests gradually pushed the ideological and political differences between the two countries into the background. However, the hidden but continuing tension had an impact on the disappearance of the references to the other country in the public space. For both socialist regimes, it was more acceptable rather to be silent on the partner, but ideologically antagonistic country. This silence strategy also affected the cultural sphere in Czechoslovakia. Most of the literary works translated from Yugoslav languages appeared only in a very limited number of copies.

A relatively narrow space was also given to Yugoslav cinematography. In the Czechoslovak cultural policy, an unwritten rule was applied that the cultural production from the Socialist camp countries always had to have priority over Yugoslav production. The Bulgarian predominance over the Yugoslav literature and film was especially noticeable. Nevertheless, despite the disfavour of authorities, a relatively small group of translators from Yugoslav languages succeeded in introducing plenty of important outputs of Yugoslav culture and art to the Czechoslovak public. The Czech and Slovak languages were on the top of the translations of Yugoslav literature into foreign languages.

On the other hand, the strategy of silence also involved a restriction on the open criticism of Yugoslavia in public. Yugoslav anti-Titoist emigrants who found their refuge in Czechoslovakia after the Soviet-Yugoslav Split in 1948, were systematically deprived of any public appearance during the normalization period. However, State Security and one part of the Party authorities quietly tolerated their illegal exile activities and evidently had a sympathy for the emigrants' political views.

Also, in Yugoslavia, the intended ignorance on Czechoslovakia gradually prevailed in the 1970s. The interest in Czechoslovakia declined, so it lost its uniqueness and priority. It was treated as a part of a wider group of Soviet satellites without emphasizing its civilizational and economic-social advantages. The fact that Czechoslovakia was by far the most important partner of Yugoslavia among those countries was wilfully ignored. The openly critical comments on the situation in Czechoslovakia, present at the beginning of the 1970s, gradually almost disappeared, too. This situation changed after Tito's death. From the beginning of the 1980s, within a process of liberalization, also the pieces of several Czechoslovak exiled and dissident authors were published or introduced in the Yugoslav theatres. These works were interesting to the Yugoslav public because in general they concerned the communist totalitarian and authoritarian practice, which was present in Yugoslavia in principle as well. After all, the Yugoslav authors belonging to the so-called Yugoslav critical intelligentsia raised the interest of the Czechoslovak public for the same reason. A genuine concern for the partner country, its cultural uniqueness and specificity was rather rare on both sides.

The book is divided into six chapters. Four chapters are structured chronologically, the other two chapters are thematic. The first chapter follows the relations of both regimes after Husák's group came to power in Czechoslovakia and during the initial, stabilizing period of so-called normalization. In this period restraint and mistrust prevailed on both sides. The second chapter analyses a process of the improvement of the relations and their formation into the shape in which they unfolded in the subsequent fifteen years. This process was completed with the visit of Gustáv Husák to

Belgrade in October 1973. With the reception of Husák, Tito symbolically confirmed Yugoslav acknowledgement of the results of the Soviet intervention and the instalment of the normalization regime in Czechoslovakia. In the third chapter, the story moves over to the first half of the 1980s, into the period after Tito's death. It maps Czechoslovak-Yugoslav relations in time of growing economic crisis in Yugoslavia and during the series of changing Soviet leaders. The fourth chapter follows the contacts of Czechoslovakia and Yugoslavia in the Gorbachev era. It shows that the Czechoslovak leadership tried to prevent Moscow's reform course by boosting the relations with Yugoslavia. At the same time, the Czechoslovak political elite sought an inspiration in Yugoslavia for its own, less radical form of perestroika. However, the new pro-Yugoslav orientation was not stressed too much in the public. Also, in this last case, the normalization elite feared to declare anything that might remind Czechoslovak society of the Prague Spring.

The fifth chapter concerns Czechoslovak tourism to Yugoslavia and the escape of Czechoslovaks through its territory to the West. The last, six chapter deals with Yugoslav shopping tourism to Czechoslovakia and with other forms of illegal cross-border trade. In both these thematic chapters we show the essential differences between these two socialist regimes in treating problems that resulted from growing international mobility. Even though both sides tried to find common solutions, they were not able to reach them. Unsolved problems represented leaks that both sides had to tolerate. For Czechoslovakia, it was a number of tourists' escapes from Yugoslavia to the West annually. Yugoslavia had to deal with the fact that a number of its citizens had been punished every year for economic crimes in Czechoslovakia, even though many of these deeds were not considered crimes according to Yugoslav law.